

*Ann Tove Manshaus
Nina Bratland*

VESTFOS CELLULOSEFABRIKK

Arkiv, samarbeid og kunst

En stor papirfabrikk stanset sine maskiner på 1970-tallet. Gjennom de nesten 90 årene fabrikkene var i drift hadde de fleste av innbyggerne i det byliknende tettstedet Vestfossen hatt arbeid der. I artikkelen ser vi nærmere på arkivet etter hjørnesteinsbedriften Vestfos Cellulosefabrik og prosessen det har gått gjennom etter at fabrikkene ble lagt ned.¹ Vi deler erfaringene med å sikre mangfoldet av dokumenter og viser hvordan innholdet blir brukt i formidling, med spesiell vekt på utstillinger.

Vestfossen

Tettstedet Vestfossen ligger i Øvre Eiker kommune, i Viken fylke. Toget mellom Eidsvoll og Kongsberg stopper her og riksvei 35 går gjennom sentrum. Ved slutten av 2021 var det 3254 personer som bodde her.² Vestfosselva renner rolig gjennom landskapet. I mange hundre år har elva, med fossen Holmefoss, vært kraftkilde for industri. Den fungerte også som transport- og reisevei da Vestfossen var et knutepunkt mellom Drammensvassdraget og innsjøen Eikeren. Her har forholdene ligget til rette for et mangfoldig næringsliv – jordbruk,

¹ A-2680 - Pa 1426 - Vestfos Cellulosefabrik, Vestfoldarkivet.

² SSB, Areal og befolkning i tettsteder: <https://www.ssb.no/statbank/table/04859/tableViewLayout1/>, Besøkt 17.01.2022.

bergverk, sagbruk og spinnerier. I vår fortelling er det treforedling og papirindustri som er temaet, industrien som vokste fram fra midten av 1800-tallet. Noen av fabrikkbygningene er fremdeles er godt synlig i landskapet men inneholder nå internasjonal samtidskunst. Vestfossen Kunstlaboratorium kan snart feire sitt 20-års jubileum på stedet.

Vestfos Cellulosefabrik på 1890-tallet. I bakgrunnen til venstre ses disponentboligen ved Ekers Træsliberi. I forgrunnen til høyre ses hjørnet av Vestfossen Trømassefabrik. (Foto: Vestfoldarkivet)

Fabrikken

Vestfos Cellulosefabrik var en av de store, betydningsfulle etableringene langs Drammensvassdraget og satte preg på sine nære og vide omgivelser fra første dag. Trelasthandler og industrigründer Wilhelm Melhuus startet det hele i 1886, først med produksjon av cellulose.

En intensivering av produksjonen skjedde i 1910, knyttet til bruk av elektrisk kraft. Fra 1910-12 ble virksomheten utvidet med papirfabrikk og egen kraftstasjon. Da hadde strukturelle forandringer i samfunnet vært merkbare en god stund, med tydeligere arbeidsdeling og sosial inndeling. Bygde- og hjemmeindustri ble erstattet av mer markedsbasert jordbruk og fabrikkindustri. Den nye handelsvirksomheten inkluderte meieri og bakeri, og var storbrukere av tjenester som post og telefon. Vestfos Cellulosefabrik var blitt en hjørnestensbedrift, omgitt av et voksende tettsted med kultur, idrett og foreningsliv.³

Antall ansatte på fabrikkens gjenspeiles i den raske ekspansjonen fabrikkens hadde. Fra rundt 100 ansatte i den tidlige celluloseproduksjonen til 375 ansatte i 1935, etter etableringen av papirfabrikken. Navngitte og nummererte ansatte er alle listet opp i arbeidsprotokoller – fra ledelse til dagarbeider. Men om arbeidere på tømmertomtene er regnet med her er usikkert. I en generell orientering om fabrikkens fra 1962 står det at «fabrikken beskjeftiger for tiden ca. 400 mannlige og kvinnelige medarbeidere». I 1967 mistet hele 313 ansatte jobben etter en nedbemanningsperiode.

Med unntak av den helt siste tiden, gikk bedriften godt, men ikke uten omkostninger for arbeiderne, og i mellomkrigstida bygget det seg opp til flere arbeidskonflikter. Bedriftsarkivet inneholder dokumenter som gjør det tydelig at jobben på Vestfos Cellulosefabrikk kunne være tung, slitsom og farlig. Det var utvilsomt et gode for arbeiderne at det tidlig var både lege og tannlege på stedet. Allerede i 1870 etablerte den første privatpraktiserende legen seg på Vestfossen, August Bommen. Men de ansatte på fabrikkens hadde behov for en større grad av trygghet enn dette, og i 1910 ble Vestfos fagforening stiftet. Foruten å jobbe for arbeidernes rettigheter på fabrikkens, var

³ Skeie, Jon, 2015.

fagforeningen aktiv i det sosiale og kulturelle livet. I forsamlingslokalet Arbeideren og senere i det nye Folkets hus ble det arrangert møter, fester, drevet kino og bingo. Fagforeningen var aktiv helt til nedleggelsen av fabrikk i 1970.

Vestfos Cellulosefabrik produserte mange typer papir. Hovedkategoriene var bleket kartong, papir for avistrykk, boktrykk, skriving, tegning og for produksjon av konvolutter. I tillegg kom det tynne innpakningspapiret *tissue*. Papiret ble eksportert til store deler av verden. Ordrebøker og kunderegister setter Vestfossen inn i en internasjonal sammenheng og viser at fabrikk i Øvre Eiker hadde samarbeidspartnere og kunder på alle kontinenter. I 1908 ble 40 baller sulfittcellulose sendt til Hamburg med skip, 10 tonn satinert og bleket sulfittkartong til Hongkong. I 1949 gikk 5000 kg kartong til Bombay og fin satinert manillakartong til Djibouti. Av cellulosen som ble produsert, gikk det meste til papirproduksjon på egen fabrikk.

Etterspørselen sank fra begynnelsen av 1960-tallet. Grunnen var tøff konkurranse fra fabrikker i andre land. Krav om rensing av utslipp til vassdraget var også kostnadskrevende. Økonomien ble dramatisk dårligere og Vestfos Cellulosefabrik gikk konkurs i 1967, som den første av de større treforedlingsbedriftene i Drammensdistriktet. Fabrikk ble kjøpt opp og drevet videre av Greåker Cellulosefabrik, som imidlertid valgte å avvikle produksjonen i 1970. Senere var virksomheten i drift en kort periode, 1974-1976, men da i regi av Vittingfos Papirfabrikk.

Arkiv på vandring

Etter nedleggelsen av Vestfos Cellulosefabrik ble bedriftens arkiv plassert i en bygning fra 1700-tallet som hadde vært bolig for sagfogden i

Vestfossen. Da denne gården skulle rives omkring 1980, gjorde Bent Ek og andre historieinteresserte personer fra lokalmiljøet en innsats for å redde arkivet. Protokoller og stabler av dokumenter ble sortert etter årstall, pakket inn i gråpapir og plassert i kjelleren på Øvre Eiker rådhus. Kjellerlokalet var ikke ideelt for oppbevaring av verdifulle dokumenter, men det skulle gå mange år før materialet kunne plasseres i et forskriftsmessig arkivmagasin.

Vestfoldarkivet, som koordinerende institusjon for privatarkiv i Buskerud, ble kontaktet av Bent Ek fra Eiker Arkiv i 2005. Han var bekymret for fukt og skade på materialet. Med dette startet et samarbeid mellom Vestfoldarkivet og Eiker Arkiv om å søke økonomisk støtte til å gjennomføre en bevaringsprosess. Resultatet kom først i 2018 da Arkivverket og Buskerud fylkeskommune bevilget de nødvendige midlene til å ordne fabrikkarkivet og gjøre det tilgjengelig for allmennheten. Ennå var det ikke bestemt hvor arkivet, som strakte seg over 180 hyllemeter, skulle plasseres. Alle bevaringsinstitusjoner i og utenfor fylket var allerede fylt opp av materiale etter tidligere treforedlingsindustri i Buskerud. Det endte med at ledelsen i Vestfoldarkivet tok ansvar og tilbød depotplass og bevaring – med

*Arkivkonsulent Petra Erdosi muggsanerer arkivet etter Vestfos Cellulosefabrikk.
(Foto: Ann Tove Manshaus/Vestfoldarkivet)*

den tidligere nevnte støtten fra Buskerud fylkeskommune og Arkivverket. I september 2018 ble dermed arkivet etter Vestfos Cellulosefabrik flyttet til magasinet med adresse Hinderveien 10 i Sandefjord.

Ordning av et kaosarkiv

Arkivet etter Vestfos Cellulosefabrikk betegnes som et *kaosarkiv*, et arkiv der den opprinnelige orden er brutt. Det består i hovedsak av møtebøker, korrespondanse, personalforhold, salg, produksjon, regnskap og produktprøver. Serien med møtebøker er komplett og gir blant annet innsikt i bedriftens ledelse og gründervirksomhet. Den omfattende korrespondansen viser brevvekslingen mellom leverandører og kunder i inn- og utland. Produksjon, salg, frakt og bruk av råvarer er godt dokumentert. Arbeidet i laboratoriet med kjemiske prosesser, papir- og celluloseprøver er også beskrevet i arkivet. I samme avlevering som Vestfos Cellulosefabrik kom også arkivene etter Vestfos Fagforening og Vestfos Cellulose- og Papirfabriks arbeidernes sykekasse.

Etter nedfrysing av materialet, for å drepe skadedyr, ble hundrevis av gråpapirpakker, den midlertidige emballasjen, plassert i hyller. Arkivet etter Vestfos Cellulosefabrik var endelig klart for å ordnes. Arkivkonsulent Petra Erdosi fikk ansvaret for arbeidet og startet raskt med det som skulle vise seg å bli et svært krevende ordningsprosjekt. Det meste av arkivmaterialet var skadet av fukt etter alt for mange år i kjelleren på rådhuset. Buskerud fylkeskommune nølte heldigvis ikke med ekstra støtte til muggsanering, og ekstra personale ble hentet inn. Nærkontakt med muggsopp kan gi store helseskader, det er derfor viktig å håndtere materialet riktig, med verneutstyr. I 2020 var arkivet ferdig muggsanert og ordnet, det endte, etter kassering av

bilag og dubletter, på 130 hyllemeter. Arkivet var registrert og publisert på Arkivportalen,⁴ møtebøkene fra 1886 til 1956 var i tillegg digitalisert og de tre første søkbare i Digitalarkivet fra 2021.

Fotografier

Blant de mange typene materiale i et stort arkiv er fotografier verdt ekstra oppmerksomhet, på grunn av særegne behov for bevaring og gode muligheter for formidling. Foreløpig har vi sett lite fotografier i arkivet etter Vestfos Cellulosefabrik. Etter det allmenne arkivskjemaet skal fotografier finnes under kategorien *U*. Som oftest har de fysisk nærhet til beslektede dokumenter, som for eksempel personalmapper, innkjøp eller nybygg. Om fotografiene opptrer i et lite antall kan det ta tid å finne fram til dem i et stort arkiv. Det krever tålmodighet.

Under den lange prosessen med å redde fabrikkarkivet økte interessen for lokalhistorie i Vestfossen. Og hvorfor vente på fabrikkarkivet når det også fantes interessante kilder i skuffer og skap?

Fotografiene som i dag er knyttet til Vestfos Cellulosefabrik er stort sett fra en innsamling på 1990-tallet, ledet av Bent Ek og Bjørn Kristoffersen. Bildene ble lånt inn, digitalisert av Eiker Arkiv og levert tilbake til eierne. Resultatet er en samling på 316 små bildefiler som er interessante og viser mange sider ved fabrikklivet, men har et begrenset bruksområde på grunn av størrelse og manglende metadata. De innsamlede bildene er ikke foto *i* arkiv, men foto *ved* arkiv. Det kan være mye informasjon å finne i og rundt bildet, men ikke alltid om det konkrete fotomotivet.

⁴ Arkivportalen: https://www.arkivportalen.no/entity/no-VEMU_arkiv_000000118663?ins=VEMU, Besøkt 17.01.2022.

Formidling

Vestfoldmuseenes formidlingsplan 2020-2024 setter rammer for formidlingen i Vestfoldarkivet. Målet med å bevare arkiver, og i dette tilfellet et stort bedriftsarkiv, er at det skal formidles og være tilgjengelig for bruk. Arkivformidlingen skal skape dialog, innsikt og kritisk refleksjon gjennom blant annet analoge og digitale utstillinger, foredrag, artikler og pedagogiske programmer. Formidlingen skal rette seg mot alle samfunnsgrupper, men med en spesiell oppmerksomhet mot barn og unge. Å inngå samarbeid med eksterne partnere er også vektlagt i planen.⁵ En svært aktuell samarbeidspartner er kunstsenteret på Vestfossen. Vestfossen Kunstlaboratorium.

I dag er deler av de gamle fabrikklokalene fylt opp av annen aktivitet. Et senter for samtidskunst *Vestfossen Kunstlaboratorium*, ble etablert i en av bygningene i 2003. Initiativtaker og kunstnerisk leder Morten Viskum åpnet den første utstillingen *For alle* som viste et bredt utvalg samtidskunst fra Jack Helgesens samling. Galleriet er organisert som en stiftelse og finansiert med offentlige og private midler.⁶ Daglig leder i 2022 er Lars-Andreas Kristiansen.

«Historien bak Vestfossen Kunstlaboratorium er særegen» sier kunstillaboratoriet på sin nettside. Her kan vi lese om lokalenes tidligere liv og at de etter nedleggelse av papirfabrikken sto tomme i over 20 år. Transformasjonen fra fabrikk til galleri skjedde i perioden 2001 til 2003. «[...] med sin unike og røffe karakter fremstår bygningen i dag som et særlig vellykket eksempel på gjenbruk av eldre arkitektur, så

⁵ Formidlingsplan for vestfoldmuseene: <https://vestfoldmuseene.no/wp-content/uploads/2020/12/Formidlingsplan-Vestfoldmuseene-IKS-2020-2024.pdf>, Besøkt 17.01.2022.

⁶ Store Norske Leksikon: https://snl.no/Vestfossen_Kunstlaboratorium, Besøkt 17.01.2022.

vel som en historisk ramme for vår egen tids kunstneriske uttrykk.»⁷ Kunstlaboratoriet holder til i den nyeste delen av papirfabrikken, bygget i 1917 for å romme pakkeri og en ny opprullingsavdeling. I bygningen til fabrikkens gamle kraftstasjon er det nå et lite museum som eies av Øvre Eiker Energi.

Samarbeidet

Et lunsjmøte i Cafe Cellulose, i kunstsenterets første etasje, ble utgangspunkt for samarbeidet mellom Vestfossen Kunstlaboratorium, Vestfoldarkivet og Eiker Arkiv. En uformell diskusjon mellom Mari Sundet, tidligere formidler ved Vestfossen Kunstlaboratorium og koordinator for privatarkiv Ann Tove Manshaus endte opp i spørsmålet: Kan vi bruke det historiske fabrikkarkivet som kilde til utstilling her? Vil det vekke interesse i Vestfossen?

De som vil se de årlige utstillingene av samtidskunst kommer fra hele landet, og fra verden generelt. Også fra Vestfossen. Men spørsmålet gjaldt altså nå potensialet i nærmiljøet – de mest kortreiste besøkende: Hvordan få et større antall innbyggere fra Vestfossen, unge og gamle, til å bruke Kunstlaboratoriet? Ansatte ved Kunstlaboratoriet og Cafe Cellulose, opplever ofte at folk fra stedet stikker hodet innenfor døra – men ofte kun for å se på det gamle fabrikklokalet. Vestfossinger er tydeligvis nysgjerrige på fabrikkens nye liv, antakelig fordi den har en betydning for dem. Kan en synliggjøring av bygningens historie, med arbeid og sosialt liv, skape interesse? Arkivet etter Vestfossen Cellulosefabrik ville i så fall være det beste utgangspunkt.

⁷ Vestfossen Kunstlaboratorium: <https://www.vestfossen.com/no/om-oss/historien-om-oss>, Besøkt 17.01.2022.

Ann Tove Manshaus i utstillingen «Fabrikken – en utstilling om Vestfos Cellulosefabrik». (Foto: Ada Louise Andreassen)

De endelige avtalene ble gjort i et møte med kunstnerisk leder ved Vestfossen Kunstlaboratorium, Morten Viskum, Ann Tove Manshaus og Mette Indrehus fra Viken fylkeskommune.

Fem utstillinger

I samarbeidet mellom kunst og arkiv ble det lagt en plan om å produsere fem utstillinger, én hvert år, med start 2020. *Prosjektrømmet* i Kunstlaboratoriets fjerde etasje sto til disposisjon. Dette er et rektangulært, lite rom på 30 kvadratmeter, der kuratorene så langt har valgt å la de fire veggene danne en enkel grunnstruktur i utstillingene. Det vi arbeidet oss fram til av form og rytme i tekst og bilder var forholdsvis likt i de to første utstillingene. Etter å ha avgrenset et hovedtema med innledende tekst og bilder, åpnet vi opp for undertemaer, formgitt som punkter for fordypning – hovedbilder i stort format med supplerende fotografier eller kopi av arkivdokumenter. Bildetekstene fikk et eget felt for ikke å forstyrre fotografiernes uttrykk. Tekstsjangerne vi bruker er dels reflekterende og dels faktanære. Kuratorer for de to første utstillingene er Ann Tove Manshaus fra Vestfoldarkivet og Nina Bratland fra Norsk Teknisk Museum. Designer er Linn Liverød. Bent Ek fra Eiker Arkiv har skrevet utstillingskatalog og er fagkonsulent gjennom hele prosjektet.⁸ De samme navnene står bak utstilling nummer tre, men her kommer også Mette Indrehus fra Viken fylkeskommune inn i kuratorgruppa.

Utstilling nummer 1

Fabrikken – en utstilling om Vestfos Cellulosefabrik. 2.mai - 20. september, 2020

⁸ Ek, Bent, 2020.

Med den første utstillingen ville vi tegne et grunnriss for historien om Vestfos Cellulosefabrikk, et slags hvem, hva, hvor, med overskriftene *Fabrikken på Vestfossen, Papir og cellulose, Foss og tømmer, Maskiner og mennesker og Vestfossen og verden.*

I tillegg til utstillingen med tekst og bilder i Prosjektrummet, bidro lydkunstner Hans Kristen Hyrve med verket *«lyden av Vestfos Cellulosefabrik»*. Barbro Djupvik Produksjoner satte opp teaterforestillingen *«Bortenfor tiden»* - en levende vandreutstilling om minner og tilhørighet, der de besøkende deltok med egne fortellinger. I august ble en helg satt av til fire forestillinger med Djupvik og foredraget «Vestfos Cellulosefabrik – kilder til historien» holdt av Bent Ek og Ann Tove Manshaus.

Emilia Oldani danser i forestillingen «Bortenfor tiden». (Foto: Bjørn Kristoffersen)

Utstilling nummer 2

Folk i arbeid – en utstilling om arbeidsliv på Vestfos Cellulosefabrik. 8. mai -26. september, 2021

I denne andre omgangen ville vi gå tettere på arbeidsvilkårene ved fabrikkene og se på temaer som sikkerhet, bedriftshelse, fagforeninger og antyde veien mot bedriftens dårlige tider.

Overskriftene var *Landskapet, Kroppsarbeidet, Foreningsarbeidet og Avslutningen*

Utstilling nummer 3

Ung i fabrikkene.

I skrivende stund er denne utstillingen under planlegging. Her vil vi bruke portretter av seks utvalgte, unge fabrikkarbeidere og knytte disse til personopplysninger, minnesamlinger og arkivmateriale som forteller noe om ungdommenes liv og arbeidsforhold i deres samtid.

Utstilling nummer 4 og 5 har vi ikke konkrete planer for ennå, men i 2023 vil produksjonen være inspirert av Vestfossen Kunstlaboratoriums 20-års jubileum og i 2024 vil temaet dreie seg om den siste tida før nedleggelsen av Vestfold Cellulosefabrikk. Engasjementet for fabrikkene var stor over hele landet, både i mediene og på teaterscenen. Mange husker forestillingen Svartkatten, satt opp av Nasjonalteateret.

Fotografier som omdreiningspunkt

Arkiver appellerer til både lengsler og aversjoner, avhengig av hva man liker av øvrighet og kontroll, administrasjon, stempler, brevhoder, formelle formuleringer og utredninger. Det ser kanskje ikke sann ut

ved første inntrykk – men arkivet handler faktisk om *livet*, dokumentert og satt i system. I hvert fall en del av det. Fotografier kan, som tidligere nevnt, hjelpe til med en dekodning av arkivspråket. Bildene gir ikke klare svar, men de bidrar med tolkningsalternativer og kan være raske veier til å engasjere de besøkende i en utstilling. Fotografier tilbyr en alternativ inngang til arkivlivet og dermed til arbeidsmiljøet på Vestfos Cellulosefabrikk. Bildet som viser fire arbeidere i et papirpakkerom, har dårlig teknisk kvalitet. Men det gir allikevel inntrykk som få andre dokumenter kan bidra med – stemning, romfølelse, lysforhold, arbeidsklær, papirstøv - og møtende blikk. Noen å bli litt kjent med.

*Arbeidere i den gamle Sortersalen på Vestfos Cellulosefabrikk, etter 1917.
(Foto: Vestfoldarkivet)*

Nyansering og tilhørighet

Arkivet etter Vestfos Cellulosefabrik er ikke komplett, men både enkeltdokumenter og samlinger gir kunnskap om arbeidsforhold på fabrikken og om lokalsamfunnet Vestfossen. Her finnes dokumenter datert helt fra etableringen av cellulosefabrikken, til utvidelse med papirproduksjon og kraftverk, til nedleggelsen på 1970-tallet. Samarbeidet med folk i lokalmiljøet har vist seg å være avgjørende for at dette arkivet nå er bevart. Bidrag fra beboere i Vestfossen har også vært et ønske og en forutsetning for å lage utstillinger om miljøet på Vestfos Cellulose. Målet er, gjennom hele prosjektet, å skape fortellinger som besøkende kan kjenne seg igjen i. Personer vi har hatt god kontakt med og som vi gjerne fortsetter diskusjoner med er Eva Bjerk, tidligere ansatt ved papirfabrikken, Bjørn Kristoffersen og Hans W. Horne som kjenner fabrikken godt gjennom familie og venner. De har bidratt gjennom samtaler og med utlån av gjenstander og er eksempler på uformelle kilder til kunnskap og inspirasjon som har bidratt til å nyansere og heve kvaliteten på prosjektet. Det samme gjelder kunst- og teaterfeltet. Samarbeidet med kunstnere, der vi jobber i et felles kulturhistorisk interessefelt, åpner for å utforske hvordan kunstneriske perspektiver og følsomhet kan mobilisere de som besøker på empatiske og uventede måter. Utstillingsprosjektet bringer dermed sammen mange ulike perspektiver og opplevelser. De ulike samarbeidsformene gir nye blikk på arkivmaterialet, noe som er livsviktig for en arkivinstitusjon.

Litteratur:

- Drammens tekniske forenings jubileumsskrift, 1880-1930*. Harald Lyche & Co's boktrykkeri. Drammen 1930.
- Ek, Bent; *Treforedlingsindustrien i Drammensvassdraget 1870-1920*. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo 1991.
- Ek, Bent; *Fabriken. En utstilling om Vestfos Cellulosefabrik*. Et samarbeidsprosjekt mellom Vestfossen Kunstlaboratorium, Eiker Arkiv og Vestfoldarkivet. Vestfossen Kunstlaboratorium 2020.
- Johnsen, Nils; Eker. *Træk av en storbygds saga*. A/S Carl C. Werner & Co's boktrykkeri. Kristiania 1914.
- Lange, Mangset, Ødegaard; *Privatarkiver – bevaring og tilgjengeliggjøring*. Kommuneforlaget. Oslo 2001.
- Masse papir. Norske papir- og tremassefabrikker gjennom 150 år*. Norsk Skogmuseums særpublikasjon nr. 16, 2006.
- Skeie, Jon; *Fra splittet storbygd til kommunalt fellesskap. Øvre Eikers historie. Del 1, 1885-1935*. Øvre Eiker kommune 2015.
- Øverland, Vidar; *Hvorfor er bedriftsarkiver viktige?* I: Tobias, utgitt av Oslo byarkiv. Oslo 2015 s. 18-20.